

Тарас МАРИСКЕВИЧ

ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКОВО-СИЛОВІ СТРУКТУРИ У ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ АКЦІЯХ 1944–1946 рр.

Під час Другої світової війни важливим питанням, яке обговорювалося в польському політикумі, стала проблема Західної України, яка у міжвоєнний період входила до складу Польщі згідно з рішенням Ради держав Антанти від 14 березня 1923 р. Основною була думка про те, що територія Галичини і Волині є невід'ємною частиною Польщі й тому у плани польського уряду не входило відокремлення Галичини, як і інших етнічних українських земель. Як відомо, у міжвоєнний період на Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші проживало понад 700 тис. українців¹.

Після підписання німецько-радянського договору від 28 вересня 1939 р. окреслено зони німецької та радянської окупації колишньої Польщі. Кордон в основному проходив по “лінії Керзона”. Тоді ж у Сталіна зародилася думка про переселення українців із пограниччя на Україну. В ході війни ця ідея цілком сформувалася. 20 липня 1944 р. у Москві під пильним контролем Сталіна було утворено Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ). Вже 22 липня того ж року ПКНВ прийняв Маніфест, а 27 липня оголосив днем порозуміння між Польським урядом і владними органами СРСР. Також було визнано “лінію Керзона” як східний кордон відродженої Польської держави.

Контролюючи дії маріонеткового польського уряду, Сталін без зайвих суперечок зреалізував у 1944–1946 рр. спеціальними апаратами уповноважених по евакуації з обох боків масові депортації українців і поляків². Слід також зауважити, що депортація українців у 1944–1951 рр. відбувалася з етнічних українських земель, а поляків – на етнічні землі як свої, так і українців³.

Контроль за проведенням переселення було покладено на створені обома урядами виконавчі комітети, які діяли паралельно і фактично дублювали один одного. З польської сторони їх очолювали Мечислав Рогальський (від початку акції до червня 1946 р.) та Юзеф Беднаж (від 15 червня 1946 р. до її закінчення)⁴.

Евакуація мала проводитися на добровільних засадах. Для переселення необхідно було бажання людей, яке передавалося у письмовій чи усній формах, а також згода на його прийняття з боку уряду УРСР або ПКНВ. Переселенцям декларувалися й певні пільги.

Про форсовані темпи виселення українців свідчить той факт, що вже наступного місяця після підписання угоди від 9 вересня (23–24 жовтня 1944 р.). Головний уповноважений уряду УРСР М. Підгорний провів спеціальну інструктивну нараду з цього приводу. З другого боку, на темпи виселення не могли не вплинути постійні криваві напади на українські села відділів Армії Крайової (АК) та інших збройних

формувань⁵. АК замість того, щоб воювати з основними ворогами, які знищили польську державу в 1939 р. – Німеччиною і Радянським Союзом, спрямувала свої сили на боротьбу проти українського цивільного населення, вважаючи його основним винуватцем розвалу Другої Речі Посполитої. Її дії проти ОУН і УПА підігрівали, підтримували й спрямовували як Радянський Союз, так і Німеччина.

Так, комендант Станіславівського інспекторату АК Сандсядек попереджував своїх командирів низових підрозділів перед початком нападів на українські села, що “перед рядовими учасниками АК організацію нападів на українські села треба пояснювати як помсту за здійснення нападів бандерівських банд на польські села”. Напади на українські села здійснювалися за ретельно розробленим планом: включенням до складу ліквідаційного загону в якості провідника когось з поляків – жителів села, на яке готувався напад. В нічний час загін входив у село, вікна однієї частини будинків, у яких проживали українці, закидалися гранатами, а друга частина будинків підпалювалася. Коли жителі вибігали з палаючих хат, учасники ліквідаційного загону їх розстрілювали з автоматів і гвинтівок⁶.

До кінця 1944 р. певна кількість українців (переважно безземельні чи малоземельні) все ж таки подала добровільні заяви на виїзд. Найбільше таких заяв зареєстровано у Томашівському повіті. Так, із 40000 осіб, які проживали на цій території, 18096 – подали заяви; у Грубешівському повіті – 15154 з такої ж кількості населення, а найменше у Ярославському. Однак цей показник постійно знижувався.

Незважаючи на обставини, що склалися, ні Польща, ні Радянський Союз не припинили переселенських акцій. На початку 1945 р. у Польщі організовуються спеціальні збройні формування, які вдаються до геноциду проти українців з метою пришвидшення переселенських процесів. У той же час (АК) здійснює терористичні акції проти українців⁷. Документи засвідчують, що 3 березня 1945 р. одним із відділів АК розстріляно і закатовано 365 мешканців села Павлокома Березівського повіту⁸. Як згадує Марія Троян, очевидиця подій: “23 лютого 1945 року в селі щодня почали з’являтися з навколишніх польських сіл озброєні бандити в цивільному... 1 березня багато людей з дітьми перебралися жити до церкви, вона була мурована, міцна і досить велика. 3 березня у суботу люди побачили польських бандитів, які полями прямували з усіх боків до села. Люди зачинилися в церкві. Та бандити виламали бічні двері й увірвалися до середини... Отця Лемця забрали. На дворі обкрутили його колючим дротом, прив’язали коневі до хвоста і так ганяли по полю, поки жертва не скінчилася”⁹.

Щоправда, ще 15 січня прийшов наказ з Лондона, яким оголошувався розпуск АК. Вояки змушені були виконати наказ еміграційного уряду. Аківці влилися в інші військові формування¹⁰.

З колишніх вояків АК утворено так зване Конспіраційне Військо Польське (КВП), яке очолив капітан Станіслав Сойчинський¹¹. Його загони діяли на території Центрально-Східної Польщі проти “антидержавних елементів”, серед яких були українці.

У лютому–квітні 1945 р. військові частини “корпусу внутрішньої безпеки” спалили декілька сіл на Любачівщині. Найбільша різня була вчинена в с. Горайцю, неподалік Любачева, де вбито більше 150 осіб. Ще жахливіші акції терору проведено у Піскоровичах, Малковичах, Явірнику Руському та інших селах Закерзоння. У відповідь УПА нищили пости “міліції обивательської”¹².

3 вересня 1945 р. на територію південно-східної Польщі спрямували три дивізії (3-я, 8-ма і 9-та) Війська Польського (ВП), основним завданням яких було відселити українське населення з п'ятдесяти кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. Підтвердженням цього служило рішення Воєводського комітету безпеки в Жешові, який наказав виділити 2/3 особового складу полків для акції переселення. До неї також були задіяні інші силові структури комуністичної Польщі – Військо Польське (ВП), “Міліція обивательська” (МО), “Ужонд Безпеченьства Публічного” (УБП), “Охотніча Резерва Міліції Обивательській” (ОРМО), “Батальйоне Хлопське” (БХ). Особливо активно діяли Національна Організація Військова (НОВ), Національні Збройні Сили. У вересні 1945 р. започатковано пропагандистські акції проти українців. 3 вересня 1945 р. уряд Польщі, всупереч рішенням, прийнятому на Варшавській конференції, скерував три дивізії піхоти з метою примусового вивезення українців¹³.

Однак терміни переселенських акцій декілька разів переносилися. Спочатку до 1 травня, а кінцева дата була призначена на 15 червня 1946 р.¹⁴

3 вересня 1945 р. розпочали акцію 8-ма і 9-та піхотні дивізії ВП, а 3-я розпочала акцію 6 вересня того ж року. Насамперед розпочато примусове виселення українців із Лиського, Любачівського, Перемишльського та Сянського повітів¹⁵. У випадку відмови командування військових підрозділів, задіяних в акціях, мало наказ примусово відселяти углиб країни у польські села по 2–3 сім'ї¹⁶.

Важливу роль у боротьбі з насильницьким переселенням відіграли відділи УПА, які вели пропагандистську діяльність, сприяли поверненню додому переселенців, конвойованих військовими підрозділами ВП до кордону. Реакцією польських властей на розмах діяльності УПА, спрямованої на протидію виселенню, стало створення на початку квітня 1946 р. операційної групи “Жешув” під командуванням Яна Роткевича. Її основу склали 8-ма і 9-та піхотні дивізії ВП, які мали досвід проведення акції виселення, а також 14-й і 18-й піхотні полки, сили прикордонних і внутрішніх військ, громадянської міліції та органів безпеки¹⁷.

Оперативна група отримала завдання “надання всебічної допомоги переселенським комісіям з таким розрахунком, щоб до 1 липня 1946 р. цілком переселити українське населення з повітів: Любачів, Ярослав, Перемишль, Лисько і Сянік¹⁸. Налагодивши взаємодію згаданих структур, керівництво оперативної групи “Жешув” у травні 1946 р. “добилося збільшення кількості виселених на 180% у порівнянні з квітнем 1946 року”¹⁹. Це також видно із звітів, які надходили до Києва і Москви. Так, 4 січня 1946 р. українське керівництво було поінформоване про те, що з території Польщі переселено 83865 родин (324157 осіб). А вже станом на 2 серпня того ж року із 125949 українських родин (497682 особи), взятих місцевими органами влади на облік, на територію України було переселено 122454 родини, або – 482109 осіб.²⁰

Якщо раніше, на початку переселенських акцій, в облікові списки на переселення потрапляли лише українські сім'ї, то з початком примусового етапу виселення українців, а особливо після початку діяльності оперативної групи “Жешув”, виселенню підлягали змішані сім'ї. Управління громадської безпеки в Жешові рекомендувало переселяти змішані родини, якщо батько не був поляком. Такий підхід органів влади до переселення спричинився до того, що воно набрало різних рис депортації²¹.

Таким чином, у результаті порушення добровільних засад “евакуації” комуністичний уряд Польщі від січня до 15 червня 1946 р. (за офіційними даними) депортував 47192 родини (252422 особи). За тими ж офіційними даними станом на липень 1946 р. у південно-східних воєводствах Польщі залишалося 3239 сімей – 14325 українців, 7214 – змішаних сімей (26927 осіб). Однак в дійсності їх кількість становила близько 170000 осіб²².

Марія Костюк була вивезена зі свого села саме на початку травня 1946 р. – час діяльності оперативної групи “Жешув”: “Постійний терор і залякування з боку польського війська тривали упродовж усього виселення – згадує вона. – Але з початку 1946 р. вони стали аж дуже настирливими. І так тривало аж до травня місяця. То було дванадцятого травня, мені здається так, приїхало польське військо і всіх людей з села вигнали. І так нас гнали аж до самого Любачева... Як нас у травні 1946 року вивезли, кого не було вдома, хто десь втік, то за рік рівно і тих хто лишився, вони забрали всіх у Польщу...”²³.

Отже, навіть ті українці, яким вдалося уникнути депортації у другій половині 1946 р., стали жертвами ще одного злочинного акту польського уряду, так званої акції “Вісла” 1947 р.

Як підсумок, можна сказати, що організаційною частиною депортаційних акцій займалася невелика кількість чиновників. Однак до реалізації планів були задіяні абсолютно всі військові структури Польщі. Спочатку АК проводила політику залякування щодо українського населення Польщі. Згодом ці функції перебрало на себе Військо Польське. Активну допомогу у проведенні переселення надавали й інші військові формування, часто бандитського характеру. Не відставали у наданні своєї допомоги і міліційні загони. Вони сприяли виявленню українських сімей, яким все-таки вдалося уникнути виселення, а також і змішаних родин, де один із подружжя був українцем за походженням.

Польський історик українського походження Євген Місило²⁴, проаналізувавши на основі архівних даних процес переселення українців, виділив його наступні етапи:

– з 15 жовтня до кінця грудня 1944 р. було виселено 19899 українців (5035 сімей) – мешканців кількох десятків українських сіл, спалених навесні і влітку 1944 р. відділами Армії Крайової і батальйонів польських;

– січень 1944 р. – кінець серпня 1945 р. У ході переселення 209786 українців (54609 сімей) почав здійснюватися адміністративний тиск та тиск з боку польського підпілля, яке здійснювало збройні антиукраїнські акції, та I Корпусу Внутрішньої безпеки з метою збільшення кількості “бажаючих” виїхати до УРСР;

– вересень – кінець грудня 1945 р. – примусове виселення з Польщі до УРСР 81806 осіб (22854 сім’ї) за допомогою 3-ї, 8-ї, 9-ї піхотних дивізій Війська Польського;

– 1 січня – 15 червня 1946 р. примусове виселення 252422 українців (47192 сім’ї) за допомогою 3-ї, 8-ї, 9-ї піхотних дивізій ВП, від 5 квітня 1946 р. – оперативної групи “Жешув”, яке характеризувалося зростанням темпів і брутальності акції.

Посилення активності дій польських військових загонів пояснювалося також зростанням антипереселенської та антиурядової діяльності збройних формувань УПА.

Бачимо також, що згідно з класифікацією Є. Місила, на першому та другому етапах переселень евакуація проводилася силами вояків АК та місцевими військовими підрозділами. Чинився також психологічний тиск з боку влади. Однак із втручанням у переселення Війська Польського, воно набуло характеру депортації, а з початком діяльності оперативної групи “Жешув”, життя українців на південно-східних кресах Польщі стало зовсім нестерпним.

Політика польської комуністичної влади щодо українців здійснювалася відповідно до загальної концепції творення мононаціональної держави. Досягти цього планувалося, насамперед, переселенням українців в УРСР, а згодом, в ході акції “Вісла” – на західні та північні землі Польщі, де вони мали швидко колонізуватися. 23 квітня 1947 р. Політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення створити для українських сепаратистів концтабір у Явожні.

Оскільки Договір про переселення українців і поляків між ПНР і УРСР (після дворазового його подовження) перестав діяти, а уряд УРСР вже не бажав його подовжувати, треба було шукати інших шляхів ліквідації української меншості на території Польщі. І перші проекти переселення решти українського населення, на, так звані, “одзискане” землі (полишені німцями польські землі на Одері та у Східній Пруссії, що 1939 р. входили до складу Німеччини), було представлено першому секретареві ЦК ПОРП В. Гомулці ще в листопаді 1946 р. Уже в лютому 1947 р. заступник начальника Генерального штабу Польського війська генерал С. Моссор чітко висловився з цього приводу: “Навесні провести енергійну акцію переселення цих людей поодинокими сім’ями по цілих повернутих землях, де швидко асимілюються”. Тому безпідставною є поширена думка про те, що акція “Вісла” була пов’язана з убивством віце-міністра оборони Польщі генерала К. Сверчевського (28 березня 1947 р.). Це лише прискорило реалізацію цієї акції, бо вже наступного дня Політбюро ЦК ПОРП ухвалило: “Швидкими темпами переселити українців та змішані сім’ї на воз’єднані землі (перш за все до Південної Пруссії), не утворюючи груп і не ближче, ніж за 100 км від кордону”²⁵.

Здійснюючи задумане Сталіним та створюючи однонаціональну державу, ПКНВ використовував усі можливі засоби. До проведення переселення задіяно збройні формування Польщі, міліцію. Шукалися поляки, жителі сіл, на які планувався напад, щоб вони були провідниками. Використовувалися різні види тиску на українське населення – від адміністративного до фізичного.

¹ *Щерба Г.* Депортація населення з польсько-українського пограниччя // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 300–304.

² Документи и материалы по истории Советско-польских отношений. Москва: Наука, 1974. – Т. 3. – С. 213–219.

³ *Свинко Й.* Депортація українців з Надсяння та її наслідки // Депортація українців та поляків кінця 40 – початок 50-х років: (До 50-річчя операції “Вісла”) / упорядник Юрій Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 79–80.

⁴ *Козловський І.* Депортації українського населення з Польщі у 1944–1946 рр. // Акція “Вісла” (В контексті українсько-польських відносин ХХ століття). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 31–33.

⁵ *Копчак С., Романюк М.* Депортація населення Польщі і західної України у повоєнний період (1945–1947 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 39.

- ⁶ *Сергітчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни, (документи з українських архівів і польські публікації). – Київ, 2003. – С. 475–477.
- ⁷ *Свинко Й., Лановик Б.* Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.). – Тернопіль: Воля, 2004. – С. 8–16.
- ⁸ *Misilo E.* Akcja “Wisła”. – Warszawa, 1993. – S. 13.
- ⁹ *Свинко Й., Лановик Б.* Межовий край у вогні. – С. 8–16.
- ¹⁰ Ferdynand Kita Kaczanowski – wspomnienia pt. “Zapasy z historyc na szczelbu kompanii”. – Kraków, 2001. (www.trzciana.pl/historia/teksty/10.htm)
- ¹¹ Konspiracyjne Wojsko Polskie. (<http://wilk.wpk.p.lodz.pl/«whatfor>)
- ¹² Ярославщина і Засання. 1931–1947. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 615.
- ¹³ *Ліпкан А.Г.* Операція “Вісла”: переселення чи депортація // Воєнна історія. – 2003. – № 1.
- ¹⁴ *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. – Львів: Каменярь, 1998. – С. 31–32.
- ¹⁵ *Місіло Є.* Акція “Вісла”. Документи. – Львів; Нью-Йорк, 1997. – С. 15–17.
- ¹⁶ *Козловський І.* Депортації українського населення з Польщі у 1944–1946 рр. // Акція “Вісла” (В контексті українсько-польських відносин ХХ століття). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 36–37.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Місіло Є.* Акція “Вісла”. Документи. – Львів; Нью-Йорк, 1997. – С. 15–17.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – Київ, 1994. – С. 66.
- ²¹ *Ліпкан А.Г.* Операція “Вісла”: переселення чи депортація // Воєнна історія. – 2003. – № 1.
- ²² *Podlaski K.* Białorusini, Litwini, Ukraińcy. Białystok. – 1990. – S. 77–78.
- ²³ Інтерв’ю Стефанії Григорівни Костюк, жительки с. Млини Ярославівського повіту. 3.02.2000 // Архів Т. Марисевича.
- ²⁴ *Misilo E.* Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. Dokumenty. – Warszawa, 1996. – T. 1. – S. 10–14.
- ²⁵ *Копчак С., Романюк М.* Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945–1947рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 39–42.